

Artur Sadecki

(Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

<https://orcid.org/0000-0003-1365-8496>

e-mail: artur.sadecki@umcs.pl

Imperializm rosyjski w refleksji estetycznej XIX w. (na materiale prozy Władimira Odojewskiego)

*Russian Imperialism in the Aesthetic Reflection of the 19th Century
(Based On the Prose of Vladimir Odoyevskiy)*

ABSTRACT

The aim of the article is to analyze the formation of the imperialist image of the world in Russian literature of the 19th century (especially in the works of Vladimir Odoyevskiy). The undertaken topic makes it possible to demonstrate the applicability of literary research in historical reflection on the contemporary imperialist activities of the Russian Federation. Russian literature, especially in the 19th century, was a unique place to express one's views, which was encouraged by progressive critics (especially Vissarion Belinsky). The most important writers of the 19th century pursued a great „colonial project”, as did supporting writers, including Vladimir Odoyevskiy. The analysis of fragments of the writer's

PUBLICATION INFO			
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
			
THE AUTHOR'S ADDRESS: Artur Sadecki, the Institute of Linguistics and Literature of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, 4A Maria Curie-Skłodowska Square, Lublin 20-031, Poland			
SOURCE OF FUNDING: Statutory research of the Institute of Linguistics and Literature of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin			
SUBMITTED: 2023.02.17	ACCEPTED: 2024.03.16	PUBLISHED ONLINE: 2024.10.22	
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		 EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES	

works allows us to see the ways of presenting oppressive ideas in the literary work, but also a reflection on the point of view of the conquered nations. Many mechanisms of glorifying the Empire turn out to be valid also in contemporary Russian propaganda.

Key words: Russian imperialism, post-colonial studies, Vladimir Odojevskiy, manipulation, propaganda

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest analiza kształtowania się imperialistycznego obrazu świata w tekstach literatury rosyjskiej XIX w. (zwłaszcza w twórczości Władimira Odojewskiego). Podjęty temat umożliwia wykazanie użyteczności badań literackich w refleksji historycznej dotyczącej współczesnych imperialistycznych działań Federacji Rosyjskiej. Literatura rosyjska, szczególnie w XIX w., była wyjątkowym miejscem do wyrażania swoich poglądów, do czego zachęcali twórców postępowi krytycy (przede wszystkim Wissarion Bieliński). Najważniejsi pisarze XIX w. realizowali wielki „projekt kolonialny”, podobnie jak twórcy drugoplanowi, w tym Władimir Odojewski. Analiza fragmentów dzieł pisarza pozwala dostrzec w dziele literackim sposoby prezentacji opresyjnych idei, ale również refleksję o punkcie widzenia podbitych narodów. Wiele mechanizmów gloryfikowania Imperium okazuje się aktualnych również we współczesnej propagandzie rosyjskiej.

Słowa kluczowe: imperializm rosyjski, postkolonializm, Władimir Odojewski, manipulacja, propaganda

Konflikt w Ukrainie i napięta sytuacja geopolityczna na całym świecie stanowią podwójne wyzwanie dla refleksji historycznej. Z jednej strony trwają międzynarodowe prace mające na celu udokumentowanie i zarchiwizowanie danych o przebiegu wojny i zbrodni agresora (przede wszystkim dla potrzeb przyszłych rozpraw przed trybunałami sprawiedliwości). Z drugiej strony kluczową funkcją historii jako nauki staje się dyskurs etiologiczny. Wyjaśnianie przyczyn imperialistycznych zapędów współczesnej Rosji obejmuje szeroki plan dziejów, idei, polityki, kultury i inżynierii społecznej. W danym artykule przedmiotem analizy będą elementy imperialistyczne, obecne w rosyjskiej refleksji estetycznej, czyli przede wszystkim w literaturze pięknej (a także w krytyce), mogące mieć wpływ na kształtowanie ksenofobicznych postaw wśród odbiorców. Materiał badawczy obejmie prozę XIX w., w szczególności twórczość Władimira Odojewskiego.

LITERATURA PIĘKNA I LITERATUROZNAWSTWO WOBEC REFLEKSJI HISTORYCZNEJ

Podjęty temat wymaga kilku wyjaśnień metodologicznych. Literatura piękna *per se* to stały element procesów historyczno-kulturowych, natomiast korelacja historii i literaturoznawstwa zdaje się mniej oczywista.

O ile nietrudno dostrzec wpływ historii na naukę o literaturze (korzystanie z kontekstów badań epoki, biografii pisarzy, prototypów literackich itp.), o tyle relacja w drugą stronę jest bardziej dyskretna, ale również produktywna. Sam proces „opowiadania” historii ma organiczne związki z refleksją narratologiczną, natomiast przy podjętym w niniejszym artykule temacie zarysowuje się możliwość wykorzystania wniosków literaturoznawczych w kilku aspektach dociekań historycznych:

- a) Egzemplifikacji przy pomocy artefaktów literackich szerszych tendencji ideowych, wyjawionych w drodze dociekań historycznych;
- b) Odkryciu i kategoryzacji zjawisk estetycznych, wzbogacających wiedzę historyczną;
- c) Wykorzystaniu zebranych wniosków w perspektywie aksjologicznej i dydaktycznej.

Nie ulega wątpliwości, że dzieło literackie jest specyficznym dokumentem epoki, bazującym zarówno na indywidualnym doświadczeniu podmiotu tworzącego, jak i osiągnięciach społeczno-cywilizacyjnych właściwych swoim czasom¹. Już sam ten fakt usprawiedliwia łączenie dyskursu literaturoznawczego i historycznego, ale w przypadku literatury rosyjskiej wydaje się to szczególnie uzasadnione ze względu na jej wyjątkowy wpływ na kształtowanie światopoglądu odbiorców.

Nieprzypadkowo przedmiotem zainteresowania staje się literatura XIX w. Okres ten, obejmujący m.in., „złoty wiek” (twórczość Puszkina, Gogola, Lermontowa, lata dwudzieste–czterdzieste XIX w.), to moment, w którym rosyjskojęzyczni literaci „dogonili” piśmiennictwo europejskie. Stając się ważnymi i oryginalnymi autorami dla czytelników zagranicznych, w samej Rosji uchodzili za nauczycieli i największe autorytety. Pewną analogię można odnaleźć w tym okresie na gruncie kultury polskiej, gdzie pisarz i poeta zyskiwał tytuł wieszca, nie tylko dostarczając wrażeń estetycznych, ale broniąc całej kultury i idei polskości. W Rosji patriotyzm wymagał poszukiwań ideowych i krytyki rzeczywistości, a szansą na to była tylko literatura. Dlaczego od tekstu literackiego wymagano tak wiele? Wśród licznych źródeł zjawiska kształtują się dwa zasadnicze: cenzura i presja społeczna.

Cenzura jako narzędzie opresji wobec wolności słowa jest stałym elementem kultury rosyjskiej, niezależnie od przejściowego głoszenia liberalnych i postępowych idei przez władców (Katarzyna II, Aleksander I, Nikita Chruszczow itp.). W takich warunkach w XIX w. nie mogło dojść do rozwoju merytorycznych dyskusji i polemik na łamach prasy, więc

¹ Nie będąc prostą „faktografią”, literatura rozpoznaje ważne zjawiska społeczne, m.in. przy pomocy uogólnień, vide: Г.Н. Поспелов, *Вопросы методологии и поэтики*, Москва 1983, s. 217.

kluczowe idee stały się przedmiotem refleksji estetycznej, wyrażanej nie wprost, metaforycznie, w literaturze pięknej. Oczywiście cenzura dotykała i literatów, ale zabiegi odwracania uwagi od sedna sprawy² i język ezopowy sprawiły, że twórczość słowna stała się jedyną silną (na swój sposób) opozycją wobec władzy³. Dodać należy, że wszystkie słowa krytyki kierowane przez pisarzy wobec rzeczywistości rosyjskiej nie miały na celu osłabienia pozycji państwa – piętnując to, co złe, twórcy mieli na celu lepszą przyszłość narodu, a więc rozwój Imperium.

Aby jednak literatura piękna jako swoista trybuna mogła służyć ludowi, twórcy poddawani byli nieustannym „zabiegom motywującym” ze strony krytyki. W XIX w. Rosja doczekała się wielu wyrazistych komentatorów twórczości słownej, zarówno postępowych (Aleksandr Hercen [1812–1870], Nikołaj Dobrolubow [1836–1861], Nikołaj Czernyszewski [1828–1889]), jak i konserwatywnych (m.in. osławiony Faddiej Bułgarin [Jan Tadeusz Bułharyn, 1789–1859]). Najważniejszą postacią, która *de facto* wyznaczyła zadania dla każdego XIX-wiecznego pisarza rosyjskiego, był Wissarion Bieliński (1811–1848):

Bieliński śmiało obalał idoli i autorytety, z wyjątkową energią walczył z każdym kłamstwem w literaturze, z arystokratycznymi i kastowymi tendencjami. Jednocześnie wspierał i rozwijał progresywne dążenia pisarzy rosyjskich, kierował ich na drogę poszerzania zainteresowań artystycznych i zwrócenie się ku ludowi. Los literatury rosyjskiej Bieliński wiązał z historyczną drogą ludu rosyjskiego, z drogą ruchu wyzwolenieckiego⁴.

Powyższy cytat nie spełnia li tylko roli informacyjnej – przypominając panegiryk, ilustruje znaczenie krytyka dla rozwoju idei rosyjskiej. Istotną

² Czego świetnym przykładem jest galeria typowych bohaterów literatury rosyjskiej XIX w., takich jak „mały człowiek” i „zbędny człowiek”. „Mały człowiek” to nic nieznająca jednostka, która w hierarchicznym układzie życia i służby państwowej z góry jest skazana na bycie ofiarą kaprysów wyższych sfer. Współczucie autora do tego bohatera to zarazem „bezpieczny” sposób krytyki takiego modelu zarządzania społeczeństwem. Z kolei „zbędny człowiek” to przedstawiciel wyższej warstwy, który mógłby być autorytetem, ale ponownie przez braki edukacji i postępu nie może wnieść nic nowego do skostniałej rzeczywistości (więcej na ten temat w: Э.Я. Фесенко, *Русская литература XIX века в поисках героя*, Москва 2013).

³ И.М. Чирскова, *Цензура как историко-культурный феномен в России XIX века*, „Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология” 2008, 10, s. 115.

⁴ *История русской литературы*, t. VII, *Литература 1840-х годов*, red. Б.П. Городецкой, Ленинград 1955, s. 47 (przekład – A.S.).

kwestią znowu pozostaje tu zabieg odwracania uwagi – Bieliński pisze o literaturze, poświęca się refleksjom estetycznym, a więc ostrze jego krytyki nie jest wymierzone bezpośrednio we władzę i stan funkcjonowania państwa. Jednak mimo to mówi o newralgicznych kwestiach społecznych i politycznych, a więc literatura jest dla niego częściowo narzędziem służącym do rozpowszechniania swoich postulatów i szerzenia na owe czasy idei rewolucyjnych. Każdy następny krytyk, a przede wszystkim pisarz w XIX w., będzie czuł swoisty moralny obowiązek, by dzieło literackie nie pełniło wyłącznie funkcji estetycznej, a szerzyło progresywne/propagandowe ideały⁵.

Tym samym, powracając do relacji historii i literaturoznawstwa, należy podkreślić, że literatura rosyjska jest niejako genetycznie ukierunkowana do funkcjonowania poza samym dyskursem estetycznym. Autorytet Bielińskiego sprawił, że dla XIX-wiecznych teoretyków badań humanistycznych „obiektywność prawdziwej sztuki” stała się dogmatem⁶, a więc tekst literacki nie tylko mógł przedstawiać prawdę o rzeczywistości, ale i tę rzeczywistość po prostu tworzyć. Poprzez konstytuowanie warunków ku silnej, progresywnej i „światotwórczej” pozycji literatury krytycy rosyjscy tak naprawdę sami stawali się autorytetami⁷, zaś o pisarzach Orlando Figes stwierdził wprost: „Chyba w żadnym innym kraju twórca nie był w takim stopniu obarczony zadaniem moralnego przywództwa narodu [...]”⁸.

IMPERIALIZM ROSYJSKI – KONTEKST BADAWCZY

Imperializm to zjawisko heterogeniczne, oznaczające zarówno politykę wielkich, silnych państw, dążących do podboju słabszych, jak i okres dziejowy, w którym imperia dominowały na mapach świata (głównie

⁵ Stąd znamieny jest przykład Antoniego Czechowa. Ostatni wielki twórca rosyjski XIX w. przede wszystkim uwalniał prozę od wszelkich tendencji (i gatunkowo-stylistycznych, i tematycznych). W związku z tym krytycy, wychowani na szkole Bielińskiego, nie mogli sobie poradzić z odczytaniem nowatorskiej formy i oskarżali pisarza o brak „idei ogólnej”, więcej na ten temat: A. Sadecki, *Kognitywne ujęcia kategorii umysłu w prozie Antoniego Czechowa*, Lublin 2020, s. 19–26.

⁶ Г.В. Зыкова, *Проблема авторского голоса в повествовании и кризис учения о художественности как объективности в середине XIX века*, w: *Универсалии русской литературы* 2, red. А.А. Фаустов, Воронеж 2010, s. 24.

⁷ Wymowny przykład – Stalin imię Bielińskiego wymienił „wśród wybitnych synów wielkiego narodu rosyjskiego, tuż za imionami Lenina i Plechanowa”, *История русской литературы*, s. 37 (przekład – A.S.).

⁸ O. Figes, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa 2010, s. XXII.

XIX w., Wielka Brytania, Francja, Rosja). Podboje kolonialne sięgają starożytności (Imperium Rzymskie), w czasach nowożytnych rozwinęły pełny kształt, gdy za postępowaniem militarnym hegemonia szły określone praktyki wykorzystywania pokonanych oraz ideologia⁹ (nacjonalizm, ksenofobia, rasizm). O rosyjskim imperializmie można mówić przy założeniu, iż pojęcie „kolonia” nie odnosi się tylko do posiadłości zamorskich, zdobywanych przez wszystkie pozostałe imperia tej doby; w myśl Jana Kieniewicza: „W moim przekonaniu kolonialne jest to imperium, które społeczeństwa traktuje jak kolonie”¹⁰. Nie miejsce tu, by omawiać szerzej zagadnienie, któremu poświęcono już wiele opracowań, jednak podjęty w artykule temat wymaga dwóch rozwinięć. Istotne jest więc wskazanie spośród całości kształtu wiedzy o imperializmie rosyjskim bezpośredniego kontekstu, jaki można odnieść do twórczości Odojewskiego, a także zwrócenie uwagi na sposób mówienia o polityce rosyjskich podbojów, czyli budowę oskarżycielskiej/usprawiedliwiającej narracji.

Na czym polega fenomen rosyjskiego parcia ku podbojom i rozszerzaniu granic? Odpowiedzi należałoby szukać u Finów, Litwinów, Polaków, narodów bałkańskich, Turków, ludów Kaukazu, Azji Środkowej, Syberii, Mongołów, Chińczyków czy Japończyków. Już to przypadkowe wyliczenie obrazuje skalę problemu. Zawęzić kwestię można, sprowadzając ją do ocen na skali *pro et contra* – oddając głos ofiarom agresji, neutralnym obserwatorom (profesjonalnym historykom), a w końcu zwolennikom rosyjskiej polityki imperialnej.

Ofiary agresji to między innymi pokolenia Polaków żyjących pod zaborami. Wśród nich uczeni, myśliciele i literaci, na czele z Adamem Mickiewiczem, wyrażali swoje opinie o zaborcy, uciekając się do rozbudowanej metaforyki i tworzenia spójnej narracji o państwie-oprawcy. Joachim Lelewel uzasadniał jego działania wpływem na Rosjan azjatyckich agresorów, które zminimalizowały czynnik słowiański (a więc pokojowy, plemienny). W jego efekcie Moskwa stała się „dzieckiem odrodzonym Rusi” i ta obca, dzika siła pod fałszywym płaszczem słowiańskości dążyła tylko do „połykania bratnich ludów”¹¹. Maurycy Mochnacki nazywał z kolei aneksjonizm jednym z warunków koniecznych istnienia caryzmu, który aby nie upaść, musi „ciągle Moskalów odurzać grabieżami jak

⁹ Vide: „Kolonializm to zespół czynników, które powodują, że społeczeństwo podporządkowane nie tylko traci zdolność do autonomicznego rozwoju, ale przejmuje wizję świata wykreowaną przez obcy system dominujący”, J. Kieniewicz, *Ekspansja, kolonializm, cywilizacja*, Warszawa 2008, s. 120.

¹⁰ *Ibidem*, s. 246.

¹¹ Cyt. za: A. Wierzbicki, *Groźni i wielcy. Polska myśl historyczna XIX i XX wieku wobec rosyjskiej despotii*, Warszawa 2001, s. 30.

narkotycznym napojem”¹². Mickiewicz poświęcił polemice z zaborcą znaczną część twórczości literackiej, na czele z III częścią *Dziadów*, jak też wystąpienia pozaliterackie, wykłady, w których również ucieka się do chwytów artystycznych. Potrafi więc określić dyplomację caryzmu, dążącą do usprawiedliwiania swoich agresywnych działań, jako „szatana politycznego” lub wytknąć uwielbienie „mocy niszczącej” w „skarłałym moralnie” ludzie, który przejął od Mongołów instynkt stadny¹³. Inni myśliciele zwracają uwagę na kolejne źródła imperializmu – Zygmunt Krasński oprócz mongolizmu podkreśla wpływ bizantyński, który miał być dla Rosjan pierwiastkiem stagnacji, generującym wespół z prawosławiem politykę samodzierżawia¹⁴, a Henryk Kamieński przekonuje, że winą za agresję należy obarczyć inercję i brak ambicji ludu rosyjskiego, omamionego pokusą barbarzyństwa: „Okazywało się, że nawet samowładca jest tylko produktem owej bezrozumnej, całkowicie zmysłowej siły napędowej, której na imię barbaria”¹⁵.

Zupełnie inną narrację budują zwolennicy rosyjskiej polityki podboju, w tym literaci, myśliciele i historycy. Jeden z pierwszych historyków – obrońców idei imperialnej – Michaił Szczerbatow wymienił kilka podstawowych argumentów, które będą przewijać się w polemikach aż do czasów współczesnych. Za ekspansywną politykę Rosji miały więc odpowiadać: wcześniejsze najazdy tatarskie, które przerodziły się w ideę odwetu (zemsty, m.in. na chanatach azjatyckich), pragnienie obrony własnych ziem przed nieustannym zagrożeniem z zewnątrz (poprzez likwidację owego zagrożenia, np. Chanatu Kazańskiego), obrona chrześcijaństwa oraz pragnienie rozszerzania prawdziwej wiary wśród pogan (m.in. na Syberii)¹⁶. Niebagatelną rolę w utwierdzaniu idei rosyjskiej odegrał Nikołaj Karamzin. Jest to wyjątkowa postać, łącząca dyskursy będące nauką podstawą niniejszego artykułu, czyli historię i literaturoznawstwo. Uznany pisarz doby sentymentalizmu – pierwszy Rosjanin tłumaczony na języki europejskie – swój talent literacki umiał spożytkować w wyjątkowo udanej i sugestywnej opowieści historycznej o sukcesach własnej nacji. Katarzyna Błachowska podkreśla:

W Historii państwa rosyjskiego rzeczowa analiza historyczna zastąpiona została żywym, oddziałującym na emocje obrazem przeszłości,

¹² *Ibidem*, s. 31.

¹³ *Ibidem*, s. 37, 47.

¹⁴ *Ibidem*, s. 65.

¹⁵ *Ibidem*, s. 77.

¹⁶ K. Błachowska, *Narodziny Imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku*, Warszawa 2001, s. 26–31.

który miał trafiać najpierw do serca, a dopiero potem do rozumu czytelnika. Dzięki takiej konwencji autor osiągnął momentami efekt opowieści baśniowej. To baśń, w której jest wiele okrucieństwa, zdrady i śmierci, nie mogą one jednak pokonać sił dobra, które doprowadzą w końcu do tryumfu wartości najwyższej, jaką w ujęciu Karamzina było państwo [...]. W jego ujęciu ekspansjonizm dowodził dobrej kondycji państwa [...]¹⁷.

Wracając do apologii imperializmu, należy dodać, że Karamzin włączył wiele nowych zagadnień do wspólnej „puli argumentacyjnej” obrońców idei rosyjskiej. Opisując rywalizację o Inflanty, przedstawia zachodnich rycerzy jako upadłych moralnie, dając asumpt do licznych kolejnych rozważań o wyższości duchowej i etycznej Słowian nad upadającą cywilizacją Zachodu. W konsekwencji: „Sam czytelnik dochodzi do wniosku, że taka przewrotność wymaga kary [...]. Rosjanie byli więc tylko narzędziem boskiego gniewu”¹⁸. Karamzin konsekwentnie dowodzi, że tylko silne państwa zasługują na swoją niezależność, zaś słabe same są sobie winne. Rosja nie jest więc państwem ekspansywnym, a podboje są jedynie konsekwencją nieudolnej lub wrogiej polityki sąsiadów. Przykładem były „przewinienia” chana syberyjskiego Kuczuma, które były wystarczającym powodem do interwencji na jego ziemiach¹⁹. Rozwijając tę linię narracyjną, historyk przekonuje, że w końcu słabsze narody same zaczęły prosić Rosję o opiekę, której ta hojnie udzielała²⁰. Karamzin jest też orędownikiem jednej z najczęściej powtarzanych tez, przez którą rywale Rosji nigdy nie mogli ufać w trwałość rozejmów i pokoju. Komentując politykę Iwana III, podkreśla sformułowaną wtedy zasadę, aby „utrzymywać nabyte”²¹. Ta koncepcja pozwalała Moskwie na roszczenie sobie pretensji do każdego skrawka ziemi, gdzie kiedykolwiek powiewała jej flaga, a więc zarówno do różnych ziem słowiańskich, jak i, na przykład, do krain Azji Środkowej w okresie Wielkiej Gry. Inne rosyjskie argumenty na obronę własnej ekspansywnej polityki wyróżniają się różnorodnością i kreatywnością. Można wśród nich wymienić m.in. cywilizowanie i tworzenie przez oświeconą Rosję „pomostu kulturowego” dla ludów

¹⁷ *Ibidem*, s. 91. Podkreślenie moje – A.S.

¹⁸ *Ibidem*, s. 61.

¹⁹ *Ibidem*, s. 68–72.

²⁰ Między innymi pomniejsze nacje Kaukazu. Przy czym K. Błachowska zauważa: „Autor nie skomentował faktu, że Rosja przyjmując hołd, brała na siebie obowiązki wobec nowego wasala, lecz obowiązków tych nie wypełniała”, *ibidem*, s. 79.

²¹ *Ibidem*, s. 66.

prymitywnych do Europy²², wpływ geografii (rozległe państwo bez większych przeszkód w postaci ukształtowania terenu niejako siłą rozpędu mogło poszerzać swoje ziemie²³). Są też uzasadnienia motywowane filozofią jak inspirowane heglizmem stwierdzenie Siergieja Sołowiowa, iż podboje były po prostu zgodne z „logiką procesu historycznego”²⁴.

Prorosyjska narracja dąży do uzasadnienia imperializmu jako pewnej sprawiedliwości dziejowej, obrony ziem, zwracania tego, co powinno być rosyjskie, lub interwencji w celu pomocy słabszym, nierozwiniętym, poprzez ofiarowanie m.in. wiary chrześcijańskiej. Argumentacja mająca na celu usprawiedliwienie Imperium, ukazanie jego dobrych zamiarów i braku barbarzyńskiej agresji (jaką widzieli komentatorzy polscy), jest bardzo rozbudowana, wieloaspektowa i, jak słusznie zauważa K. Błachowska, dzięki takiej interpretacji dziejów „każdy rosyjski podbój był słuszny”²⁵. Nawet gdy wspomniane argumenty o cywilizowaniu czy zwrocie ziem nie mogły być użyte w kontekście rozbiorów Polski, komentatorzy potrafili uzasadniać Europie ten krok, mówiąc o „zdradzie prawdziwych zasad słowiańskich”, przyjmowaniu przez Polaków obcych, szkodliwych idei Zachodu oraz „iście słowiańskiej nieumiejętności rządzenia, niedostatku energii duchowej, braku wielkich przywódców charyzmatycznych”²⁶. Fiodor Dostojewski konstataował, iż przeznaczeniem Rosji jest „bezinteresowny ratunek dla innych plemion słowiańskich”, za co nie spotyka się ona z zasłużoną wdzięcznością, a nienawiścią²⁷. Co istotne, sięganie po dowolnie modyfikowaną narrację, mającą na celu uzasadnianie z góry postawionej tezy, ostatecznie okazywało się bronią obosieczną, wykazującą brak wewnętrznej logiki i konsekwencji takiego rozumowania. Dla przykładu – kiedy ważyły się losy ziem polskich po wojnie ojczyźnianej, ten sam Karamzin potrafił pouczać Aleksandra I, że wobec Polaków nie może być żadnych ustępstw, gdyż „nie ma starych praw własności w polityce”²⁸. Identyczne argumenty, jak widać, miały siłę sprawczą tylko w odniesieniu do działań rosyjskich, co czyni całą tę narrację jedynie zabiegiem retorycznym, służącym uzasadnianiu ekspansywnych działań.

²² A. Jersild, *Orientalizm po rosyjsku. Górale Kaukazu Północnego i pogranicze gruzińskie 1845–1917*, przeł. J. Rohoziński, Warszawa 2022, s. 168.

²³ K. Błachowska, *op. cit.*, s. 170.

²⁴ *Ibidem*, s. 196.

²⁵ *Ibidem*, s. 88.

²⁶ A. Walicki, *Filozofia polskiego romantyzmu*, Kraków 2009, s. 174, 216.

²⁷ E. Lewandowski, *Rosyjski sfinks. Rosjanie wśród innych narodów*, Warszawa 1999, s. 166.

²⁸ A. Nowak, *Metamorfozy Imperium Rosyjskiego 1721–1921. Geopolityka, ody i narody*, Kraków 2018, s. 60.

Historycy zajmujący się imperializmem Rosji przywołują argumenty stosowane przez myślicieli i polityków różnych stron konfliktów dziejowych. Zwracają uwagę na silną potrzebę określania podbojów kolonialnych przez Rosjan we wzniósły i oświecony sposób, dzięki czemu Moskwa „stała się jednocześnie Trzecim Rzymem, Nowym Jeruzalem i Nowym Sarajem”²⁹. Zalicza się tu też sformułowana w XIX w. idea rosyjska, której składową jest m.in. formuła Sergieja Uwarowa: „prawosławie, samowładztwo, ludowość”³⁰. Przedmiotem analiz jest sam kształt polityki imperialnej. Badacze dostrzegają zasadnicze podobieństwo między rosyjskim kolonializmem a wcześniejszymi podbojami Europejczyków³¹, ale choć Rosjanie nadali sobie przy tym wyjątkową misję „zbawiania świata”³², to jednak w istocie procedury aneksji zakładały wielką „urawniłowkę”³³ – zamiast łączenia kultur, wszystko miało być zunifikowane w jednym, rosyjskim systemie administracyjnym i ideologicznym. Takie centralne sterowanie ekspansją³⁴ kultywowało tradycje ksenofobiczne, poczucie wyższości nad podbitymi, ale z drugiej strony oznaczało szczególny rodzaj „sprawiedliwości” społecznej. Jak podkreśla J. Kieniewicz:

Państwo rosyjskie poddawało swej władzy ludzi niezależnie od ich stanu i kształtowanej w tym celu ideologii. Anglia czyniła to samo. Różnica między dwoma przypadkami polega w istocie na tym, że przemoc angielska była w XIX wieku skierowana przeciwko Obcym, podczas gdy przemoc rosyjska nie różniła się od stosowanej wobec Swoich³⁵.

Przedstawione powyżej analizy ukazują tylko znikomy fragment problematyki rosyjskiego imperializmu, niemniej zarysowują kontekst do badań w dalszej części artykułu oraz pozwalają sformułować dodatkowe wnioski, iż tematyka słownej apologii kolonializmu, czyli swoistego dyskursu usprawiedliwienia, zasługuje na dalszą pogłębioną analizę z użyciem narzędzi literaturoznawczych. Jako podsumowanie tego etapu posłużą słowa Petera Hopkirka:

²⁹ M. Khodarkovsky, *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie, 1500–1800*, przeł. B. Malarecka, Warszawa 2009, s. 51.

³⁰ K. Błachowska, *op. cit.*, s. 151; E. Lewandowski, *op. cit.*, s. 177.

³¹ M. Khodarkovsky, *op. cit.*, s. 227–228.

³² J. Kieniewicz, *op. cit.*, s. 257.

³³ A. Jersild, *op. cit.*, s. 106.

³⁴ M. Khodarkovsky, *op. cit.*, s. 229–231.

³⁵ J. Kieniewicz, *op. cit.*, s. 133.

Znalazłszy się między młotem i kowadłem – europejskimi wrogami na zachodzie i Mongołami na wschodzie – Rosjanie wyrobili w sobie paranoiczny strach przed osaczeniem i atakiem z zewnątrz. Lęk ten kładzie się do dziś cieniem na ich relacjach ze światem. Rzadko się zdarza, by jakieś wydarzenie pozostawiło tak głęboki i trwały ślad w psychice narodu, jak to się stało w przypadku mongolskiego podboju Rusi. Tłumaczy to poniekąd rosyjską ksenofobię (zwłaszcza wobec ludów wschodnich), agresywną politykę zagraniczną i stoicką akceptację tyranii w polityce wewnętrznej³⁶.

IMPERIALIZM W LITERATURZE ROSYJSKIEJ

Obecna sytuacja geopolityczna oddziałuje na tak odległe dziedziny, jak literaturoznawstwo. Sygnałem tego jest powrót do badań postkolonialnych. Refleksja o władzy, imperializmie i perspektywie centrum/peryferia, rozpoczęta w drugiej połowie XX w.³⁷, oddziaływała na dekonstrukcję tradycyjnej humanistyki i przyczyniła się do stworzenia wielu wpływowych dzieł krytycznych, w tym książki Ewy Thompson *Trubadurzy Imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*³⁸. Badaczka w swoim studium, a także w szeregu innych artykułów i wystąpień, wyznaczyła perspektywę poznawczą na to, jak idee, będące pochodną wyzwania narzuconego przez Wissariona Bielińskiego, funkcjonują w klasycznych tekstach literatury rosyjskiej, czyniąc z nich narzędzia opresji.

Thompson w swojej pracy przedstawia szeroką refleksję nt. imperializmu rosyjskiego. Charakteryzuje zjawisko samo w sobie (m.in. nazywając ów imperializm odśrodkowym, wynikającym z niejasnego położenia terytorialnego; ponadto jako niepodbudowany silną kulturą i filozofią czy też wynikający z „nie znajdującego umiaru apetytu terytorialnego Rosjan”³⁹), stanowisko samych Rosjan wobec niego⁴⁰, ale też niesatysfak-

³⁶ P. Hopkirk, *Wielka gra. Sekretna wojna o Azję Środkową*, przeł. J. Skowroński, Poznań 2011, s. 38.

³⁷ Jednym z głównych teoretyków był Amerykanin pochodzenia palestyńskiego Edward Said, vide np., E.W. Said, *Orientalizm*, w: *Teorie literatury XX wieku. Antologia*, red. A. Burzyńska, M.P. Markowski, Kraków 2006, s. 625–649.

³⁸ E.M. Thompson, *Trubadurzy Imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, przeł. A. Sierszulska, Kraków 2000.

³⁹ *Ibidem*, s. 35, 23–34.

⁴⁰ M.in.: „Odmowa podjęcia dyskusji nad problemami kolonializmu ze strony rosyjskich intelektualistów wskazuje na brak miejsca w tradycji rosyjskiej dla tolerancji i eksperymentowania”, *ibidem*, s. 63.

cjonującą refleksję zachodnią⁴¹. Najważniejszą jednak kwestią pozostają analizy literackie. Cechą charakterystyczną badań postkolonialnych jest fakt, iż konceptualizacje zawarte w tekście literackim nie są traktowane wyłącznie jako fikcja lub przedmiot estetycznej afirmacji, ale jako zapisy realnego i nawet często nieuświadomionego światopoglądu twórcy. To kwestia zasadnicza dla wszystkich implikacji i ewentualnego oburzenia badaczy tekstu literackiego – elementy imperializmu w tekście literackim nie muszą być powodem do dyskredytacji autora, oskarżeń o ksenofobię i rasizm. Często, zwłaszcza w tekstach XIX-wiecznych i wcześniejszych, spojrzenie pisarzy na świat opiera się na powszechnie panującej idei państwa, która nie zdążyła jeszcze zostać przepracowana w refleksji naukowo-filozoficznej i nie została podana w wątpliwość w świetle wielkich ruchów narodowowyzwoleńczych. Mając to na uwadze, można bez uprzedzeń przejść do badań utworów literackich.

Obserwacje Thompson są celną ilustracją do zarysowanej na początku artykułu kwestii – tekst literacki odtwarza ogólny „duch epoki” i jako taki może stanowić przedmiot badań historycznych. Pod uwagę badaczka bierze wszystkich prominentnych twórców XIX w. (a także nie pomija problematyki XX-wiecznej) i jej konstatacje są jednoznaczne: „Czarujący bohaterowie Tołstoja i Dostojewskiego, Puszkina i Lermontowa, Turgieniewa i Czechowa, Sołżenicyna i Rybakowa są integralną częścią rosyjskiego projektu kolonialnego”⁴². Analizy utworów ukazują różne przejawy imperialnego myślenia, a najbardziej uderzające są te wnioski, które dotyczą, zdawałoby się, orędowników wolności i demokracji, jak Sołżenicyn⁴³. W ich świetle widać wyraźnie, że klasyczne teksty literatury rosyjskiej, oprócz całego konglomeratu wartości artystycznych i humanistycznych, są w mniejszym lub większym stopniu nosicielem ideologii władzy i jako takie również (nie)intencjonalnym narzędziem do indoktrynowania odbiorców.

Jeśli chodzi zaś o problem odbioru, to, rzecz jasna, w XIX w. krąg czytelniczy ograniczał się do ludzi piśmiennych, którzy mogli sobie pozwolić na kontakt z literaturą, a więc warstw z dostępem do edukacji

⁴¹ Cf. „Pisma Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego dotyczące kolonializmu rosyjskiego są szczególnie wartościowe, jednak pozostają one w archiwach myśli środkowo-europejskiej, które amerykańska wspólnota interpretacyjna ignoruje, obdarzając w zamian przywilejem rosyjską i niemiecką hegemonię interpretacyjną”, *ibidem*, s. 12.

⁴² *Ibidem*, s. 48.

⁴³ Cf. „Retorycznie zapytywał on, dlaczego Rosja zbudowała ogromny system Gułagów, lecz nie widział wzrastającej świadomości narodowej wewnątrz imperium oraz niemożności podporządkowania tak wielu narodów inaczej niż metodami przyjętymi przez Sowietów”, *ibidem*, s. 236.

(szlachta, duchowieństwo, majątni mieszczaństwo i chłopcy). Choć do końca stulecia warstwa chłopska stanowiła ponad 80% społeczeństwa⁴⁴, to wielowiekowy system hierarchiczny wpływał jednak na to, że ideały mas były sterowane przez światopogląd ludzi wychowanych na wspomnianej literaturze. A o tym, że przyswajane treści z książek trafiały na podatny grunt, niech świadczy fakt, iż nawet współcześnie Rosjanie więcej wiedzy o świecie potrafią czerpać z literatury niż z podręczników do historii, co widać na przykładzie *Wojny i pokoju* Tołstoja⁴⁵.

OBLICZA IMPERIALIZMU W PROZIE WŁADIMIRA ODOJEWSKIEGO

W ostatniej części artykułu nareszcie przedmiotem uwagi staną się konkretne praktyki artystyczne, niosące ze sobą elementy myślenia imperialistycznego w tekście literackim.

Epoka romantyzmu w literaturze rosyjskiej to przede wszystkim dwa nazwiska – Puszkina i Lermontowa. Najbardziej oryginalne i znaczące osiągnięcia artystyczne tej doby należą do tych twórców, pozostali autorzy dość wyraźnie ustępują im miejsca, co nie znaczy, że nie można odnaleźć wśród nich ciekawych i inspirujących głosów. Ponieważ celem artykułu jest włączenie się w szeroki dyskurs o źródłach idei imperialnej, wywołany na nowo przez inwazję Rosji na Ukrainę, dlatego za materiał badawczy posłuży mniej znana i jeszcze nieomawiana pod tym kątem twórczość Władimira Odojewskiego (1804–1869). Książkę Odojewski należy do pisarzy rosyjskich drugiego planu, jednak poszerzenie kontekstu badań o tę postać jest uzasadnione ze względu na jej oryginalną postawę twórczą oraz niemały wpływ na środowisko literackie swoich czasów. Do tego był on członkiem tzw. Lubomudrów, a więc jednej z XIX-wiecznych postępowych inicjatyw młodych ludzi, poświęconych zgłębianiu

⁴⁴ Według spisu z 1897 r. – 81%, w ciągu stu lat udział tej warstwy zmniejszył się więc od 90% w 1795 r. i 86% w 1857 r., co rzutuje również na wzrost edukacji społecznej i dostępu do literatury, vide: *Большая российская энциклопедия*, https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/3249696 [dostęp: 20.03.2023].

⁴⁵ Obecność utworu w szkolnych programach nauczania wpływa na postrzeganie m.in. postaci Kutuzowa i Napoleona zgodnie z tendencją autora, będącą daleko posuniętą modyfikacją postaci historycznych. Bardziej nawet wymowny przykład podaje Ilia Benderski, który analizuje sposoby omawiania wojny 1812 r. przez historyków rosyjskich i radzieckich w relacji do powieści Tołstoja. Jak się okazuje, duża część badań XIX i XX w. zawiera ukryte cytaty z *Wojny i pokoju* i pozostaje pod ogólnym wpływem świata przedstawionego w danym tekście, vide: И. Бендерский, *Историки читают «Войну и мир»*, <https://magisteria.ru/war-and-peace/historians-read-the-novel> [dostęp: 9.03.2023].

wiedzy i wrażliwości estetycznej⁴⁶. Wkład pisarza do kultury rosyjskiej nie ograniczał się tylko do sztuki słowa, Odojewski zbierał zasługi jako urzędnik komisji państwowych i opiekun Muzeum im. Rumiancewa, autor prac poświęconych m.in. naukom ścisłym, prawu, sztuce, a przede wszystkim – muzyce. Jako twórca dość szybko porzucił pisanie, ale do końca życia prowadził otwarty salon, w którym przyjął większość najważniejszych pisarzy XIX w. (Puszkina, Gogola, Turgeniewa, Dostojewskiego czy Tołstoj), a także zajmował się krytyką⁴⁷.

Autor o tak szerokich zainteresowaniach uchodził za człowieka renesansu, czym przypominał jednego ze swoich mistrzów, czyli Michaiła Łomonosowa. To ważny kontekst, ponieważ można by oczekiwać od niego równie szerokich horyzontów myślenia o sytuacji geopolitycznej, a przede wszystkim – krytycyzmu. W istocie dzieła Odojewskiego są bardzo bogate w różne perspektywy poznawcze, nie boi się on sięgać po obce tradycje i m.in. zapożycza schematy bajkowe z literatur europejskich i azjatyckich, ale mimo to nie jest wolny od wpływów imperialistycznych⁴⁸. Z jednej strony wpisuje się więc w tradycje, jakie przedstawia w swojej pracy E. Thompson, a z drugiej – prezentuje również elementy na wskroś oryginalne.

Analizę warto podzielić na trzy zagadnienia: 1) obecność w tekście literackim otwartego dyskursu imperialistycznego; 2) elementy dyskursu władzy jako detale budowy świata tekstu; 3) elementy polemiczne z przyjętym modelem władzy.

Pierwsze zagadnienie dotyczy tych fragmentów tekstu, w których temat władzy/imperium/centrum jest przedstawiony w sposób jawny. Może być to monolog bohatera, dialog, dyskusja większej liczby postaci czy też wypowiedzi narratora (przy czym niezależnie od rodzaju narracji: pierwszoosobowej, trzecioosobowej, auktorialnej, tzw. niegodnej wiary itp.). Tego typu komunikaty niewiele różnią się od argumentacji w stylu publicystycznym lub eseistycznym, często wyrażają intencję samego autora i zawierają próby uzasadnienia. Cytaty z tekstu mogą być bezpośrednio użyte jako instrument retoryczny do poparcia stawianych tez w komunikacji pozaartystycznej. U Odojewskiego wypowiedzi

⁴⁶ „Lubomudr” to rosyjski odpowiednik terminu „filozof”. Razem z dekabrystami, pietraszewcami i innymi inicjatywami przeszli do historii jako jedni z nielicznych zorganizowanych przedstawicieli niezależnego myślenia w Rosji XIX w.

⁴⁷ Vide więcej w: В.И. Сахаров, *О жизни и творениях В.Ф. Одоевского*, w: В.Ф. Одоевский, *Сочинения в двух томах*, t. 1, Москва 1981, s. 5–30.

⁴⁸ Sama epoka niejako predestynowała twórców ku myśleniu imperialnemu – jej najwybitniejszy przedstawiciel i wzór, Puszkina, postrzegał „podbój i misję cywilizacyjną jako nieodłączne elementy rosyjskiej ekspansji”, vide: A. Jersild, *op. cit.*, s. 160.

o szczególnym statusie Rosji pojawiają się w różnych tekstach, ale najistotniejszą rolę pełnią w *opus magnum* autora, czyli *Nocach rosyjskich* (1844). Oryginalny utwór, w zamyśle będący dramatem w prozie, przedstawia szereg nowel, włączonych w nadrzędną dyskusję kilku młodych ludzi. Jeden z nich – Faust – podsumowuje wymianę zdań i tym samym zbliża się do pozycji samego autora⁴⁹. Myśl Odojewskiego o statusie Rosji w XIX w. opiera się w powieści na „z gruntu irracjonalnym”⁵⁰ przekonaniu o szczególnym statusie duszy rosyjskiej. Istotę otwartych dywagacji pisarza na temat roli i miejsca swojej ojczyzny na scenie międzynarodowej wyjaśnia Kazimiera Lis:

Teza Odojewskiego o posłannictwie Rosji w dziejach ludzkości wiąże się ściśle z krytyką współczesnej cywilizacji zachodnioeuropejskiej „wieku komercyjnego”, „epoki industrialnej”, wielokrotnie podejmowaną przez Fausta [...]. Swą wiarę w misję dziejową Rosji opiera Faust na przekonaniu, że naród rosyjski posiada jeszcze niespożyte siły instynktu, młodość i świeżość, mogące uzdrowić i ocalić kulturę Europy, przywrócić wiarę i nadzieję narodom, w których racjonalistyczne i konsumpcyjne nastawienie do życia zagłuszyło siły instynktu. Jest przekonany, że tak jak Zachód stał się w pewnym momencie dziejów zbawieniem dla Rosji, kiedy to Piotr I przeszczepił jej życiodajne pierwiastki europejskie, tak teraz słowiański Wschód może uratować starzejącą się Europę, dzieląc się z nią własnymi i ożywczymi sokami⁵¹.

Wskazana argumentacja odtwarza narrację historyczną Karamzina oraz wpisuje się w szersze stanowisko tzw. słowianofilów, którzy gloryfikowali kulturę Słowian (rosyjską), używając do tego przede wszystkim technik kontrastowania i dyskredytacji wartości Zachodu. Odojewski odzwierciedla więc na gruncie literackim jedno z naczelnych haseł obrońców rosyjskiego imperializmu, szczególnie ważne w dobie powstania utworu, kiedy wciąż żywa pozostawała pamięć o Napoleonie i kwestia polska⁵². Dochodzi tu do znamiennej korelacji rzeczywistości i świata

⁴⁹ Vide więcej w: М.А. Бенькович, *Автор и Фауст в «Русских ночах» В.Ф. Одоевского*, w: *Жанр (эволюция и специфика). Вопросы русского языка и культуры*, red. В.Н. Митин, Кишинев 1980, s. 59–77.

⁵⁰ K. Lis, *Rosja – Europa w twórczości Włodzimierza Odojewskiego*, „Roczniki Humanistyczne” 1989–1990, 37–38, 7, s. 45.

⁵¹ *Ibidem*, s. 48.

⁵² Vide: „Rosja jako siła wyzwolenia Europy spod jarzma, którego centrum stanowi zachodnie imperium zła – Aleksander I wybrał taką właśnie interpretację roli swojej i swojego państwa w wielkim starciu z Napoleonem. Rosja nie została w niej bynajmniej przeciwstawiona Europie, ale miała być jej duchową – i przy okazji polityczną – uzdrowicielką i przewodniczką”, A. Nowak, *op. cit.*, s. 270.

sztuki – w tym drugim czytelnik/obywatel może w istocie utwierdzić się w swoich przekonaniach co do słuszności polityki państwa.

To, co wyraźne, wyeksplikowane w tekście, jest zachętą do namysłu i podjęcia polemiki z autorem. Trudniejsze i potencjalnie bardziej niebezpieczne są te przejawy ideologii, które oddziałują nie wprost, obecne jako detale budowy tekstowego świata. Przez detal w tym kontekście należy rozumieć te fragmenty treści, które nie stanowią centrum uwagi narratora, pozostając w tle toczącej się akcji lub na marginesie w wypowiedziach bohaterów. Przede wszystkim o tym aspekcie mówiła Thompson, ukazując imperialistyczną wymowę dzieł pisarzy rosyjskich (zwłaszcza Puszkina i Lermontowa). Aby dokładniej zarysować to zjawisko, niezbędne jest odwołanie się do szerokiej definicji procesów manipulacji.

Ogólnie rozumiana manipulacja to forma wpływu na jednostkę lub grupę w celu nakłonienia ich do nie do końca uświadomionych działań lub przekonań. Pojęcie to omawiają psychologowie, socjologowie, prawnicy, ale jest ono równie ważne w odniesieniu do literatury pięknej. Istnieje tzw. manipulacja artystyczna, oparta na *licentia poetica*, która pozwala na dowolne modyfikacje realnego obrazu świata dla wywołania określonego efektu estetycznego⁵³, czego odbiorca zwykle jest świadomy. Jednakże może ona przeistoczyć się w tzw. manipulację społeczną, służącą indoktrynacji, m.in. poprzez modyfikacje faktów historycznych⁵⁴. Twórca sięga wtedy po różne techniki wpływu na czytelnika, co czyni jego literaturę tendencyjną⁵⁵.

U Odojewskiego zdarzają się fragmenty, w których jest podkreślona przewaga Rosji nad Europą, ale wprowadzone bez argumentacji, tak jak to miało miejsce w *Nocach rosyjskich*. Dużo istotniejszy jest jednak inny przykład, zaczerpnięty z cyklu bajek *Opowieści dziadka Ireneusza* (1841). Jedno z opowiadań, *O czterech głuchych*, to przekład na język rosyjski indyjskiej anegdoty. Ponieważ cały cykl ma charakter dydaktyczny, znajdują się w nim liczne epizody, w których autor stara się tłumaczyć młodym czytelnikom podstawowe informacje o świecie. Dlatego

⁵³ Tak pojęte zjawisko przeczy ideałom Bielińskiego, który domagał się od dzieła ukazywania prawdy o świecie. Dlatego też recenzje krytyka wyrażają uznanie dla dzieł realistycznych, a fantastyka jest tam traktowana jako kaprys twórców (vide: przypis 61).

⁵⁴ A. Mirski, *Percepcja różnych rodzajów manipulacji*, w: *Manipulacja. Pedagogiczno-społeczne aspekty*, Część I, *Interdyscyplinarne aspekty manipulacji*, red. J. Aksman, Kraków 2010, s. 90–91.

⁵⁵ Przy czym nie musi to być działanie w pełni świadome – pisarz może chcieć przekonać odbiorcę do swoich racji, ale może też występować sam jako obiekt szerszej indoktrynacji i treści imperialistyczne mogą pojawiać się jako element „naturalny”, część wpojonego światopoglądu (w pracy Thompson można zauważyć takie cechy np. u Lermontowa czy częściowo Solżenicyna).

też to opowiadanie Odojewski poprzedza wyjaśnieniem, czym są Indie, i wśród licznych danych geograficznych zauważa: „Na tej ziemi żyją Hindusi, którzy dzielą się na liczne plemiona, podobnie jak my, Rosjanie, mamy plemiona Wielkorusinów, Małorusinów, Polaków itp.”⁵⁶. Wypowiedź o charakterze wyjaśniającym używa odniesienia do „plemienia Polaków” jako wzorca do zrozumienia charakterystyki Indii. Intencja jest więc czytelna – to, że Polacy są częścią Rosji, stanowi aksjomat i dla autora, i dla czytelnika, a za tym nie ma żadnych informacji nie tylko o zaborach, ale np. wspomnienia o jeszcze aktualnych reperkusjach po powstaniu listopadowym. Jest to właśnie detal, jedno zdanie z całości tekstu, za którym kryje się imperialistyczne myślenie i manipulacja.

Jakich środków używa autor? Pierwszy typ manipulacji to mit. „Jest to pogląd, który nieistniejącym wydarzeniom i zjawiskom nadaje pozory prawdy”⁵⁷. Tu mitologizowane jest pojęcie wspólnoty plemion, które miałyby charakteryzować naród jako całość, jako skończony twór. Wspomagającą techniką jest również przemilczanie, przy pomocy którego „powtarzając jedne treści, pomija się inne, często jeszcze ważniejsze”⁵⁸. W konsekwencji w omawianej uwadze o plemionach liczy się tylko punkt widzenia centrum, a peryferie, perspektywa kolonii (ziem polskich pod zaborem rosyjskim), pozbawione są głosu i podmiotowości. Odojewski za pomocą tak kategoriowej oceny legitymizuje wspomnianą wcześniej kolonialną „urawniłowkę” oraz „utrzymuje nabyte”. Można też wyczytać tu echa kolejnych tez Karamzina o słabości nacji, które nie zasługują na niepodległość, dla których najlepsze wyjście to oddanie się pod opiekę Rosji.

Trzeci punkt rozważań o imperializmie literackim to elementy polemiczne z przyjętym modelem władzy. W celu uniknięcia tendencji również w samych badaniach należy zwrócić uwagę na te fragmenty tekstu, które znamionują odejście od perspektywy imperialistycznej. U Odojewskiego można znaleźć wyjątkowe w XIX-wiecznej literaturze rosyjskiej zapisy doświadczeń ludzi żyjących na peryferiach. Dylogia pt. *Salamanca* (1841) to opowieść o młodych Finach, Jakko i Elsie, których życie na śnieżnej Północy zostaje zakłócone przez wojnę rosyjsko-szwedzką w pierwszej dekadzie XVIII w. Wtargnięcie szwedzkiego żołnierza i śmierć dziadków Elsy wywołuje gniew Jakko. Dwunastoletni chłopiec, którego rodzina Elsy wcześniej przygarnęła, zostaje odnaleziony przez oddział Rosjan i bierze udział w potyczce ze Szwedami, gdzie wspomnienie doznanej krzywdy przekłada się na jego heroizm. W ramach uznania

⁵⁶ В. Одоевский, *О четырех глухих*, w: В. Одоевский, *Сказки дедушки Ириния*, http://az.lib.ru/o/odoewskij_w_f/text_0310.shtml#05 [dostęp: 11.02.2023] (przekład – A.S.).

⁵⁷ B. Biela, *Typy i mechanizmy manipulacji w mediach*, „Studia Pastoralne” 2016, 12, s. 294.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 301.

dostępuje on zaszczytu audiencji u cara Piotra Wielkiego i w następstwie zostaje zabrany do Rosji, gdzie zaczyna się kształcić i służyć. Pragnąc lepszej przyszłości dla Elsy, ją również chce zabrać do Petersburga, ale w obcym środowisku dziewczyna czuje się nieszczęśliwa i tęskni za swoją fińską chatą oraz dziką przyrodą. Intencją autora było pokazać epokę piotrową jako czas równych szans, gdzie uczciwa praca i chęć kształcenia umożliwiały karierę również przedstawicielom innych nacji. Śmierć Piotra i zaniechanie jego reform to z kolei czas zacofania, porzucenia szlacheckich ideałów, co wiąże się z losem Jakko – wcześniej bogaty i szanowany, teraz będąc w biedzie, szuka nadziei w alchemii, co kończy się dla niego tragicznie⁵⁹.

Czym innym jednak jest intencja autora, a czym innym treści zawarte w samym tekście⁶⁰. Na przykładzie *Salamandry* można zauważyć, że autorskie próby mitologizowania rzeczywistości⁶¹ nie są w stanie zaważszczyć całej uwagi odbiorcy i unieważnić wszystkich implikacji płynących z utworu. Najistotniejszym i oryginalnym fragmentem tekstu są rozmowy mieszkańców fińskiej chaty tuż przed mającą nastąpić tragedią. Dziadkowie Elsy, Rusi i Gina, zastanawiają się nad tym, czego właśnie są świadkami i jak cudza wojna wdziera się do ich życia. Wśród replik znajdują się czytelne świadectwa antyimperialnego myślenia:

– I widzisz, Jakko, z jednej strony przychodzą Szwedzi, z drugiej Rosjanie i kłóć się o to, kto dostanie naszą ziemię.

– No, a co nam do tego? – zauważyła Gina. – Niechby walczyli między sobą, a nas nie krzywdzili [...]. A na co im nasza ziemia? [...] Czy nie mają swojej?⁶²

⁵⁹ В. Фейерхерд, *Романтизм и реализм в диалогии В.Ф. Одоевского «Саламандра»*, w: *Проблемы теории и истории литературы*, red. В. Кулешов, Москва 1971, s. 175–188.

⁶⁰ Vide: R. Barthes, *Śmierć autora*, w: *Teorie*, s. 355–359, U. Eco, *Lector in fabula: współdziałanie w interpretacji tekstów narracyjnych*, przeł. P. Selwa, Warszawa 1994.

⁶¹ Mīt odnosi się nie tylko do wspomnianego wcześniej mechanizmu manipulacji. Dziadek Elsy, Rusi, opowiada „fińską legendę”, w której Piotr Wielki jest przedstawiony jako mocarz. Stylizując tekst na prymitywny, ludowy obraz świata, Odojewski przedstawia również m.in. moment budowy Petersburga, który dla prostych ludzi jawił się jako cud, dzieło wykonane w niebie, opuszczone na brzegi Newy. Bieliński, zgodnie ze swoją koncepcją sztuki, nazywał ten fragment tekstu „przepiękną fińską legendą”, zaś drugą część utworu, przepełnioną fantastyką, odrzucał jako niezrozumiałą, vide: В.Г. Белинский, *Сочинения князя В.Ф. Одоевского*, http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_3230.shtml [dostęp: 22.03.2023].

⁶² В.Ф. Одоевский, *Саламандра*, w: idem, *Сочинения в двух томах*, t. 2, Москва 1981, s. 144 (przekład – A.S.).

Mimo iż dalej tekst pokazuje zalety młodego Imperium, oferującego lepszą przyszłość, to jednak te uwagi są niezwykle istotne i różne od opisu interakcji kolonialnej u Puszkina, Lermontowa i innych pisarzy. W tym przypadku już sam zabieg narracyjny jest znaczący, bo słowa Finów są wyrażone bezpośrednio w dialogu, a nie za pomocą mowy zależnej, z domieszką światopoglądu narratora. Odojewski używa perspektywy Innego, mówi przez chwilę nie w swoim imieniu, czyli człowieka z centrum, a przywołuje empatyczny zapis cudzej perspektywy. Dla Innego wielkie sprawy Imperium, jak się okazuje, nie są w ogóle istotne, a wręcz niezrozumiałe, gdyż ich jedyny efekt to krzywda (wojna zabiera ojca Elsy, a potem wspomnianych dziadków), zaś wszelkie obce działania kojarzą się z kradzieżą – świadomość własnej tożsamości wyraża się poprzez określenie „nasza ziemia”. Podkreślenie znaczenia tego epizodu w całym tekście, który przecież nie ma na celu dyskredytacji Imperium, wydaje się szczególnie istotne ze względu na jego unikalność i rzadkie u pisarzy rosyjskich sprawiedliwe spojrzenie na problem kolonializmu – inne nacje i „plemiona” też mają prawo do własnej tożsamości i samostanowienia, a próba ich zagarnięcia nie przynosi innych efektów niż poczucie niesprawiedliwości i krzywdy.

Nie cała zatem literatura rosyjska jest narzędziem wyłącznie (nie) świadomej indoktrynacji imperialistycznej, jednak podobne jak u Odojewskiego przypadki są incydentalne i pełnią funkcję epizodyczną (jak w całości tekstu *Salamandry*). Pod tym względem ten fragment powinien jednak zapisać się w szerszej świadomości odbiorców literatury, na równi na przykład z opowiadaniem *Za co?* (1906) Lwa Tołstoja (utwór o losie polskich zesłańców na Syberii po powstaniu listopadowym). Sceny z opowieści Odojewskiego można traktować jako swoiste zaburzenie w „projekcie kolonialnym”, o którym pisała Thompson i który zarysowywali rosyjscy historycy, na czele z Karamzinem, ale stwarzają one możliwość dyskusji, pokazywania również tego, co inne, sprawiedliwe i obiektywne w historii i kulturze Rosji, wskazywaniu dróg rozwoju sztuki i myślenia poza perspektywą totalitarną/despotyczną/ksenofobiczną. Tym samym literatura klasyczna w oddziaływaniu na rzeczywistość może dziś wypełniać funkcje estetyczne, związane z dyskursem aksjologicznym, a także, w odniesieniu do bieżących wyzwań, również funkcje dydaktyczne.

WNIOSKI

Powyższe analizy potwierdzają założenia o szczególnej funkcji literatury pięknej w rosyjskim projekcie kolonialnym. Będąc jedynym głosem przeciwwagi wobec stanowiska rządzących i przy naciskach krytyków,

literatura XIX-wieczna wykształciła moc sprawczą, kształtującą rzeczywistość. Przy tym zabiegi twórców i kolejnych carów miały zawsze wspólny cel – dobro Imperium, choć osiągane różnymi drogami. Pisarze pozwalali sobie na bezpośrednie odtwarzanie dyskursu imperialnego lub też zρέcznie manipulowali faktami, aby pozycja centrum stawała się jedyną słuszną i pozbawioną wątpliwości. Trudno zmierzyć siłę oddziaływania samych dzieł na dziejowy światopogląd nacji, ale talent twórców, którzy potrafili poniżyć Napoleona, a z Kutuzowa uczynić geniusza (Tołstoj) lub uzasadnić lokalne zbrodnie na Kaukazie (Lermontow), wyczarowywał świat, któremu trudno było się oprzeć. I jak widać z przytoczonych źródeł (Thompson, Benderski), jest dla Rosjan ważny do dziś.

Na podstawie analizy wybranych fragmentów twórczości Władimira Odojewskiego widać wyraźnie, jakie techniki utrwały obraz Imperium. Lektura dawnych dzieł zatem nie tylko pokazuje korzenie i sposoby budowania imperializmu, ale okazuje się lekcją retoryki dla współczesnej propagandy. Ostatecznie jednak mimo pięknych światów przedstawionych u różnych pisarzy nie sposób doszukać się w nich przekonującego uzasadnienia, dlaczego Imperium powinno się rozszerzać. Incydentalnie sama literatura przemawia innym głosem, oddającym sprawiedliwość uciskanym nacjom (jak Finowie u Odojewskiego), co tym bardziej podkreśla, że cały projekt kolonialny Rosji opiera się, używając terminu Kazimierza Lis, na „irracjonalnych przekonaniach”.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Studies (Opracowania)

- Barthes R., *Śmierć autora*, w: *Teorie literatury XX wieku. Antologia*, red. A. Burzyńska, M.P. Markowski, Kraków 2006.
- Belinskiy V.G., *Sochineniya knyazu V.F. Odojevskogo* [Белинский В.Г., Сочинения князя В.Ф. Одоевского], http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_3230.shtml [dostęp: 22.03.2023].
- Benderskiy I., *Istoriki chitayut «Voynu i mir»* [Бендерский И., Историки читают «Войну и мир»], <https://magisteria.ru/war-and-peace/historians-read-the-novel> [dostęp: 9.03.2023].
- Ben'kovich M.A., *Avtor i Faust v «Russkikh nochakh» V.F. Odojevskogo*, w: *Zhanr (evolyutsiya i spetsifika). Voprosy russkogo yazyka i kul'tury*, red. V.N. Mitirin, Kishinev 1980 [Бенькович М.А., Автор и Фауст в «Русских ночах» В.Ф. Одоевского, w: Жанр (эволюция и специфика). Вопросы русского языка и культуры, red. В.Н. Митирин, Кишинев 1980].
- Biela B., *Typy i mechanizmy manipulacji w mediach, „Studia Pastoralne”* 2016, 12.
- Błachowska K., *Narodziny Imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku*, Warszawa 2001.
- Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya* [Большая российская энциклопедия], https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/3249696 [dostęp: 20.03.2023].

- Chirskova I.M., *Tsenzura kak istoriko-kul'turnyy fenomen v Rossii XIX veka*, „Vestnik RGGU. Seriya: Literaturovedeniye. Yazykoznaniiye. Kul'turologiya” 2008, 10 [Чирскова И.М., Цензура как историко-культурный феномен в России XIX века, „Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология” 2008, 10].
- Fesenko E.Ya., *Russkaya literatura XIX veka v poiskakh geroya*, Moskva 2013 [Фесенко Э.Я., Русская литература XIX века в поисках героя, Москва 2013].
- Feyyerkherd V., *Romantizm i realizm v dilogii V.F. Odoyevskogo «Salamandra»*, w: *Problemy teorii i istorii literatury*, red. V. Kuleshov, Moskva 1971 [Фейерхерд В., Романтизм и реализм в диалогии В.Ф. Одоевского «Саламандра», w: Проблемы теории и истории литературы, red. В. Кулешов, Москва 1971].
- Figes O., *Taniec Natasy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa 2010.
- Hopkirk P., *Wielka gra. Sekretna wojna o Azję Środkową*, przeł. J. Skowroński, Poznań 2011.
- Istoriya russkoy literatury*, t. VII, *Literatura 1840-kh godov*, red. B.P. Gorodetskiy, Leningrad 1955 [История русской литературы, t. VII, Литература 1840-х годов, red. Б.П. Городетский, Ленинград 1955].
- Jersild A., *Orientalizm po rosyjsku. Górale Kaukazu Północnego i pogranicze gruzińskie 1845–1917*, przeł. J. Rohoziński, Warszawa 2022.
- Khodarkovsky M., *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie, 1500–1800*, przeł. B. Malarecka, Warszawa 2009.
- Kieniewicz J., *Ekspansja, kolonializm, cywilizacja*, Warszawa 2008.
- Lewandowski E., *Rosyjski sfinks. Rosjanie wśród innych narodów*, Warszawa 1999.
- Lis K., *Rosja – Europa w twórczości Włodzimierza Odojewskiego*, „Roczniki Humanistyczne” 1989–1990, 37–38, 7.
- Mirski A., *Percepcja różnych rodzajów manipulacji*, w: *Manipulacja. Pedagogiczno-społeczne aspekty. Część I. Interdyscyplinarne aspekty manipulacji*, red. J. Aksman, Kraków 2010.
- Nowak A., *Metamorfozy Imperium Rosyjskiego 1721–1921. Geopolityka, ody i narody*, Kraków 2018.
- Odoyevskiy V.F., *O chetyrekh glukhikh*, w: Odoyevskiy V.F., *Skazki dedushki Irineya* [Одоевский В.Ф., О четырех глухих, w: Одоевский В.Ф. Сказки дедушки Иринея], http://az.lib.ru/o/odoewskij_w_f/text_0310.shtml#05 [dostęp: 11.02.2023].
- Odoyevskiy V.F., *Salamandra*, w: V.F. Odoyevskiy, *Sochineniya v dvukh tomakh*, t. 2, Moskva 1981 [Одоевский В.Ф., Саламандра, w: В.Ф. Одоевский, Сочинения в двух томах, t. 2, Москва 1981].
- Pospelov G.N., *Voprosy metodologii i poetiki*, Moskva 1983 [Поспелов Г.Н., Вопросы методологии и поэтики, Москва 1983].
- Sadecki A., *Kognitywne ujęcia kategorii umysłu w prozie Antoniego Czechowa*, Lublin 2020.
- Said E.W., *Orientalizm*, w: *Teorie literatury XX wieku. Antologia*, red. A. Burzyńska, M.P. Markowski, Kraków 2006.
- Sakharov V.I., *O zhizni i tvoreniyakh V.F. Odoyevskogo*, w: V.F. Odoyevskiy, *Sochineniya v dvukh tomakh*, t. 1, Moskva 1981 [Сахаров В.И., О жизни и творениях В.Ф. Одоевского, w: В.Ф. Одоевский, Сочинения в двух томах, t. 1, Москва 1981].
- Thompson E.M., *Trubadurzy Imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, przeł. A. Sierszulska, Kraków 2000.
- Walicki A., *Filozofia polskiego romantyzmu*, Kraków 2009.
- Wierzbicki A., *Groźni i wielcy. Polska myśl historyczna XIX i XX wieku wobec rosyjskiej despotii*, Warszawa 2001.
- Zykova G.V., *Problema avtorskogo golosa v povestvoovanii i krizis ucheniya o khudozhestvennosti kak obyektivnosti v seredine XIX veka*, w: *Universalii russkoy literatury 2*, red. A.A. Faustov, Voronezh 2010 [Зыкова Г.В., Проблема авторского голоса в повествовании и кризис

учения о художественности как объективности в середине XIX века, в: Универсалии русской литературы 2, red. А.А. Фаустов, Воронеж 2010].

NOTA O AUTORZE

Artur Sadecki – adiunkt w Instytucie Językoznawstwa i Literaturoznawstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Zainteresowania badawcze: proza rosyjska XIX w. (Czechow, Odojewski), kognitywistyka, narratologia, problem imperializmu w literaturze. Autor książki *Kognitywne ujęcia kategorii umysłu w prozie Antoniego Czechowa* (Lublin 2020) oraz kilkudziesięciu artykułów naukowych (czasopisma: „Przegląd Rusycystyczny”, „Zagadnienia Rodzajów Literackich”, „Polilog”, „Slavia Orientalis” i inne).

ABOUT THE AUTHOR

Artur Sadecki – assistant professor at the Institute of Linguistics and Literature at the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. Research interests: Russian prose of the 19th century (Chekhov, Odojevskiy), cognitive science, narratology, the problem of imperialism in literature. Author of the book *Kognitywne ujęcia kategorii umysłu w prozie Antoniego Czechowa* (Lublin 2020) and several dozen scientific articles (journals: „Przegląd Rusycystyczny”, „Zagadnienia Rodzajów Literackich”, „Polilog”, „Slavia Orientalis” and others).